

Danmarks Statistiks arkiv og landbohistorisk forskning

Danmarks Statistik og dets forgængere har gennemført et væld af undersøgelser af landbrugets og landboernes vilkår siden midten af 1800-tallet. Selv om størstedelen af originalmaterialet er gået tabt, ligger Rigsarkivet i dag inde med spørgeskemaer og lignende fra et stort antal engangsundersøgelser og regelmæssigt tilbagevendende tællinger, og i flere tilfælde beslaglægger materialet fra en sådan undersøgelse 20-30 hylde-meter. Artiklen giver en introduktion til nogle af de vigtigste statistik-arkivalier set fra en landbohistorisk synsvinkel. Det er tænkt som et inspirationskatalog, der kan medvirke til en bredere udnyttelse af et arkivfond, som ikke blot indeholder uendelige rækker af talkolonner, men også giver en grundig dokumentation af hundredtusinder af danskeres liv og færden siden midten af 1800-tallet. Artiklen er blevet til i forbindelse med et forskningsprojekt om byhistorie, og en relativt stor del af eksemplerne i artiklen vedrører derfor købstædernes landbrug.

Indledning

I de senere år har Statens Arkiver foretaget en omfattende indsamling af papir- og IT-arkivalier fra staten, amterne og kommunerne. Dette inkluderer også visse dokumenter, som er blevet til for blot fem til ti år siden. Samtidig er alle arkivalierne i Rigsarkivet og Landsarkivet i København blevet databasereregistreret, og om få år vil dette også være tilfældet med hele samlingen i de vstdanske landsarkiver og Erhvervsarkivet. Forhåbentlig vil den forøgede søgbarhed via www.daisy.sa.dk medføre, at langt flere typer af arkivalier finder forskningsmæssig anvendelse end hidtil.

Et af de store arkivfunds, som langt fra har været udnyttet efter fortjeneste, er Danmarks Statistiks arkiv, der også omfatter arkivalierne fra de tre forgængermyndigheder *Statistisk Bureau* (1850-95), *Statens statistiske Bureau* (1896-1913) og *Det statistiske Departement* (1913-66).¹ Ganske vist indeholder statistikforvaltningens arkiv en af de mest anvendte arkivalietyper overhovedet, nemlig folketællingerne, men derudover er tællingslisterne fra de store erhvervstællinger og indberetningerne om industriel produktion vist de eneste statistik-arkivalier, der er blevet brugt af flere end nogle ganske få forskere.

De statistiske myndigheder har i alt afleveret mellem to og tre hyldekilometer arkivalier til Rigsarkivet, og de fordeler sig på flere hundrede arkivserier. Nogle af disse serier fylder kun en halv arkivpakke, andre når op på flere

hundrede pakker. Det skal dog samtidig bemærkes, at der er gennemført meget betydelige kassationer inden afleveringen til arkivvæsenet. Begrundelsen har formentlig normalt været, at materialet allerede havde været gennem en grundig statistisk behandling, og at de vigtigste resultater var blevet publiceret. I mange tilfælde kan forskerne da også sagtens klare sig med de mange tabeller i *Statistiske Efterretninger*, *Statistiske Meddelelser*, *Statistisk Tabelværk*, *Statistisk Tiårsoversigt*, *Statistiske Undersøgelser* og *Statistisk Årbog* – for blot at nævne de vigtigste publikationsrækker.² Men selv nok så detaljerede og fint-maskede statistiske analyser formår ikke at viderebringe originalmaterialets myriader af oplysninger om de enkelte personer og produktionsenheder. Det er derfor glædeligt, at så mange tællingslister trods alt har overlevet. Dette gælder ikke mindst for landbruget, som ubetinget er det erhverv, der har været genstand for den mest omfattende interesse fra statistikernes side. I det følgende vil jeg præsentere en række af disse kildetyper, og for et par af dem vil jeg demonstrere deres anvendelighed til komparative lokalstudier ved at fremlægge nogle analyseresultater.

Men først nogle generelle bemærkninger om de statistiske myndigheders arbejdsfelt. Statistikere skelner mellem erhvervs- og personstatistik. Til sidstnævnte kategori hører blandt andet studier af demografiske, sociale og kulturelle forhold. Desuden skelner man mellem engangsundersøgelser og tilbagevendende tællinger, hvoraf nogle gennemføres med fem til ti års mellemrum, mens andre foretages en gang om året eller endnu oftere. En stor del af tællingerne er blevet til på initiativ af andre myndigheder eller organisationer, som har ønsket at få kulegravet en bestemt problematik. Men også i de tilfælde, hvor de statistiske myndigheder selv har taget initiativet, har man generelt været imødekommende over for henvendelser udefra om at få undersøgt nogle bestemte spørgsmål.

Statistikforvaltningens vigtigste arbejdsredskab har altid været spørgeskemaer. Ofte består et sådant skema kun af et enkelt stykke papir med nogle få spørgsmål, men nogle skemaer fylder fem til ti sider eller mere. Mange tællinger omfatter hele den population, som man ønsker at undersøge, men i de seneste 50-60 år har man i stigende grad ladet sig nøje med at udspørge et repræsentativt udsnit. Dette indebærer ikke blot økonomiske besparelser, men gør det også muligt at nå frem til et resultat væsentligt hurtigere end ved en totaltælling.

Gennem hele 1900-tallet var der stærke restriktioner på anvendelsen af de arkivalier, som de statistiske myndigheder har afleveret til Rigsarkivet. Baggrunden var en bestemmelse i statistiklovgivningen om, at primæroplysninger ikke måtte anvendes til ikke-statistiske formål eller videregives i identificerbar form. Hos de statistiske myndigheder følte man sig nemlig ikke sikker

på, at man kunne få korrekte svar på spørgsmål af mere følsom art, hvis man ikke kunne garantere respondenterne 100 procent fortrolighed. Ved de seneste revisioner af arkivloven er der imidlertid sket en markant opblødning på dette felt, og nu gælder der de samme tilgængelighedsregler som for andre offentlige arkivalier, der er afleveret til Statens Arkiver. Det betyder, at de arkivalier, der ikke er af personfølsom art, er frit tilgængelige 20 år efter tilblivelsen. Hertil må blandt andet regnes de store erhvervs- og landsbrugstællinger. De tællinger, som beskriver enkeltpersoners livsstil, forbrug med videre, er derimod først frit tilgængelige efter 75 år. Men som for alle andre personfølsomme arkivalier, der er yngre end 75 år, kan der søges om arkivadgang. Langt de fleste forskere, som indleverer en sådan ansøgning, får adgang til det, de ønsker at se. Men det sker som regel på bestemte vilkår – som for eksempel ved, at de undlader at beskrive enkeltpersoners private og økonomiske forhold på en måde, der gør det muligt for læserne at identificere de pågældende.³

1800-tallets tællinger af areal og husdyrhold

Selv om Statistisk Bureau først så dagens lys i 1850, gennemførte de centrale myndigheder allerede i første halvdel af 1800-tallet en række store statistiske undersøgelser. Hovedparten af dette arbejde blev organiseret af *Tabelkommissionen*, der eksisterede fra 1833 til 1848. Kommissionen grundlagde den ældste af de statistiske publikationsrækker, *Statistisk Tabelværk*, og den nåede at udsende hele 19 dansk- og 11 tysksprogede hæfter i løbet af de 15 år.⁴ To af dem vedrører jordejendommene og hartkornets fordeling, men det landbrugshistorisk mest interessante er nok det sjette hæfte fra 1842, som giver en oversigt over antallet af heste, plage og føl, køer, stude og tyre, ungkvæg, svin og grise, får og lam samt bistader i de enkelte købstæder og landsogne i 1837 og 1838. Desuden indeholder hæftet samtidige købstads- og sognelister over udsæden og høstudbyttet i antal fold for hver af kornsorterne samt kartofler og andre rodfrugter og ærter og anden bælgsgød. Produktionen af kløver, græsfrø, raps, hør, kommen, humle, tobak og hamp bliver også belyst i varierende grad.⁵

Undersøgelsen i 1837-38 kan betragtes som en forløber for de store areal- og kreaturtællinger – det vil sige husdyrtællinger – som blev gennemført af Statistisk Bureau med ca. fem års mellemrum fra og med 1861. I modsætning til tællingslisterne fra 1837-38 har man bevaret areal- og husdyrlisterne fra 1861, 1866, 1871 og 1876 samt listerne over dyr fra 1881. Derimod er originalmaterialet fra de følgende årtier kasseret.

Ligesom for de fleste andre erhvervsorienterede tællinger i Danmarks Statistiks arkiv er areal- og husdyrlisterne fra 1861 henlagt amtsvis og inden for det enkelte amt i alfabetisk rækkefølge efter sognenavn. Det er derfor i almindelighed meget let at finde frem til listerne for en bestemt lokalitet.

Byernes, samt Gaardenes, Husenes eller Stedernes Navne, o. f. v.	Soede.		Aag.				Byg.				Sævre.					
	Besaet Areal.		Udsæd.		Besaet Areal.		Udsæd.		Besaet Areal.		Udsæd.		Besaet Areal.		Udsæd.	
	Dr. Land geom. Areal.		Dr.	Stk.	Dr.	Stk.	Dr.	Stk.	Dr.	Stk.	Dr.	Stk.	Dr.	Stk.	Dr.	Stk.
Jens Georg Boyes Rødkornslund	-	-	-	-	9	4	13	4	1	3	-	3	3	4	7	-
W. Borg Bye Nud Malm...	-	-	-	-	7	4	1	4	1	-	-	6	6	4	13	-
Ejendomsloshin v. v. ind	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Slytte. Sommerlyst	-	-	-	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
J. Boje. Peter Teggaard	-	-	-	-	53	-	48	5 1/2	28	-	22	3	40	-	54	5
N. Haubroe. J. Teggaard	-	-	-	-	18	-	18	-	4	-	3 1/2	4	15	-	22	-
P. Ploeser. Vindmølle	-	-	-	-	14	-	12	-	3	-	3	-	10	-	15	-
Andis Christensen Lundebo	-	-	-	-	2 1/2	-	2	-	4	-	4	-	2	-	4	-
A. Bendix. Nystemtet	-	-	-	-	3 1/2	-	3 1/2	-	-	-	2	-	2	-	8	-
Garup. J. Slette	-	-	-	-	5	-	5	-	2	-	2	-	5	-	5	-
Klaus. Høndberg Jændergaard	-	2	-	2	4	-	4	-	3	-	3	-	5	-	5	-
P. Christensen. Svinne Lundegaard	-	4	-	4	4	-	4	-	4	-	4	-	5	-	11	-
Jens Christensen. Svinne Lundebo	-	2	-	2	2	-	2	-	1	-	1	-	6	-	12	-
P. Ploeser. J. Svinne Lundebo	-	-	-	-	2	-	2	-	1	-	2	-	4	-	8	-
Christen. Svinne Lundebo	-	-	-	-	2	-	2	-	4	-	2	-	4	-	8	-
Lone. Ploeser. Svinne Lundebo	-	-	-	-	18	-	18	-	2	-	2	-	4	-	4	-
Christen. Svinne Lundebo	-	-	-	-	2	-	2	-	2	-	2	-	2	-	4	-
Hersektstet af Dornhønsene.																
	Kartoffer.				Andre Rodfrugter.				57 - 16 1/2 1/2				72 1/2 1/2 1/2			
Jens Georg Boye	Dr.	Stk.	Dr.	Stk.	Dr.	Stk.	Dr.	Stk.	Dr.	Stk.	Dr.	Stk.	Dr.	Stk.	Dr.	Stk.
Kylen. Svinne Lundebo	4	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	194	5
J. Boje	3	-	46	-	16	-	43	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Haubroe	1	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
P. Ploeser	6	-	16	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Figur 1. Udsnit af et arealtællingsskema fra Viborg 1861. Jens Georg Boye, der er blevet karakteriseret som "Viborgs Tietgen", er nummer fem på listen. Her ser det ud, som om jordbrugerne selv har udfyldt skemaet. Der var dog påbud om, at kommunalbestyrelsen skulle kontrollere alle oplysningerne i areal- og kreaturtællingsskemaerne. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Lister vedrørende det besædede areal 1861-1876, pakke 50: 1861 Viborg amt S-Å.

I jordbrugsskemaerne kan man for hver enkelt ejendom se, hvor mange tøn-
der land der var besået med forskellige afgrøder, og hvor mange tøn-
der var medgået hertil. Tilsvarende fortæller husdyrskemaerne, hvor mange
heste, hornkvæg, får, svin og bistader, der hørte til hver ejendom, og hvordan
dyrene fordelte sig på alder og racer.

Figur 1 viser et uddrag af en side fra arealtællingen i Viborg i 1861. Det dre-
jer sig om det særlige skema for »afbyggerne« – de byboere, som havde bosat sig
i en gård ude på bymarken.⁶ En af dem var Jens Georg Boye, der havde været
byens dominerende købmand siden 1830'erne og i en periode også havde ejet
en kradsuldsfabrik, men herefter valgte at bruge de fleste af sine kræfter på
landbrug. Han opkøbte den forfaldne Øster Teglgård, som han udviklede til et
mønsterbrug med flere hundrede kreaturer, ostemejeri og teglværk med damp-
kraft.⁷ Areal-tællingen fra 1861 oplyser, at han i alt havde besået 153 tøn-
der land. Heraf tegnede rug, byg og havre sig for til sammen 121 tøn-
der land, men han dyrkede også boghvede, ærter, kartofler og andre rodfrugter.

*Figur 2. Øster Teglgård ved Viborg Søndersø – endnu i dag en imponerende bygning. Gården
var langt op i 1900-tallet ramme om en stor teglproduktion. Foto: Jørgen Mikkelsen.*

På bagsiden af skemaet kan man læse, at han i 1861 brugte 70 tønder land af agerjorden til græsning, mens 30 tønder land gik til høslæt af kløver- og græsfø, og 38 tønder land lå brak. Endelig havde han tre tønder land eng. Hvad han derudover måtte have haft af hedejord, som ikke har været udnyttet landbrugsmæssigt, er ikke medtalt.⁸

Figur 3. Samleskemaet for arealudnyttelsen i Viborg den 15. juli 1861. Den fortrykte tekst er skrevet med almindelige typer. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Lister vedrørende det besæede areal 1861-1876, pakke 50: 1861 Viborg amt S-Å.

	Det i Efteraaret 1860 og i Foraaret 1861 besaaede Areal.		Udsæden i Efteraaret 1860 og i Foraaret 1861.	
	Tdr. Land geometrisk Maal.	Skpr.	Tdr. [eller Lpd.]	Skpr. [eller pd.]
Hvede	6	4	6	6
Rug	567	7	583	
Byg	323	3	330	5
Havre	831	5	1489	
Boghvede	65	4	31	6
Ærter	16	4	25	6
Vikker	14		19	
Bønner				
Blandsæd	11		16	
Kartofler	71		218	
Andre Rodfrugter	22			
Raps	30			
Hør	3			
Hamp				
Humle				
Kommen	1			
Kløver- og Græsfø			98	
	1963	3		

Af Agermarken henligger i Sommeren 1861:

til Afgræsning for Huusdyr et Areal af 1025 Tdr. Land geometrisk Maal

til Høslæt af Kløver- og Græsfø et Areal af 329 - -

i reen Brak et Areal af 268 - -

Som Eng henligger et Areal af 118 - -

Af Fællede og Overdrev benyttes til Afgræsning et Areal af 394 -

I Aaret 1860 er drainet 0 Tdr. Land geom. Maal, som med det tidligere drainede Areal udgjør i alt 5 Tdr. Land.

Jens Georg Boye var en usædvanlig stor jordejer i en dansk by på denne tid. Men arealtællingen fra 1861 viser også, at Viborg var den købstad, der rådede over mest landbrugsjord, nemlig 4097½ tønder land.⁹ På de næste pladser fulgte Rødby og Fredericia med 3237 og 3177 tønder land samt Ribe, Roskilde, Varde og Hjørring med 2970, 2747, 2696 og 2597. I den modsatte ende af skalaen finder vi Præstø og Sandvig med 96 og 129 tønder land samt Svaneke, Skagen, Køge, Fåborg og Saksøbing med 239, 242, 245, 267 og 288. Disse resultater er fremkommet ved en gennemgang af de sammenfattende skemaer for arealanvendelsen i de enkelte købstæder. Samleskemaet for Viborg ses i transskription i figur 3.

Hvis man nøjes med at se på de arealer, der blev besået i efteråret 1860 og foråret 1861, kommer Fredericia imidlertid ind på førstepladsen med 2252 tønder land, efterfulgt af Viborg med 1963 og Rødby og Roskilde med begge 1843 tønder land. Ved en sammenligning med tallene ovenfor fremgår det tydeligt, at en stor del af landbrugsjorden i de nævnte byer blev anvendt til andet end agerbrug. En analyse af samleskemaerne fra alle 67 købstæder viser dog, at det i 38 af dem forholdt sig således, at mindst 60 % af landbrugsjorden var blevet besået inden for det foregående år. Men der var også 14 købstæder, hvor dette kun gjaldt for 40-50 % af jorden, og i Ribe var andelen af de besåede arealer helt nede på 31 %. Til gengæld havde Ribe et græsningsareal på ikke mindre end 1906 tønder land.¹⁰ Kun to andre købstæder havde græsningsarealer på mere end 1000 tønder land; det var Viborg med 1537 og Varde med 1379 tønder land. I de fleste andre byer måtte man lade sig nøje med nogle få hundrede tønder land, og i det næsten jordløse Præstø måtte dyrene rykke sammen på bare 7 tønder land. Tal som disse viser måske mere end noget andet, hvor forskellig en rolle landbruget spillede i de gamle danske købstæder.

I øvrigt har Ribes græsningsområder formentlig været langt større tilbage i 15-1600-tallet, da der endnu kun var foretaget beskedne udskiftninger af Ribe bymark, og da de store enge omkring byen blev brugt til opfedning af tusinder af nørrejske stude, før disse blev ført til Nederlandene eller Nordtyskland med henblik på slagtning.¹¹ Datidens Ribe-borgere havde dog også selv et stort antal kvæg og andre husdyr. Det samme var tilfældet i 1860'erne. Ved kreaturtællingen i 1866¹² blev der således registreret 270 heste, 662 køer og anden form for hornkvæg, 828 får og 220 svin i byen (se figur 4). Men selv om alle disse tal lå et pænt stykke over gennemsnittet for danske købstæder på denne tid, var de langt fra exceptionelle. Ved kreaturtællingen i 1861 blev der optalt 1431, 1117 og 909 får i henholdsvis Rødby, Kalundborg og Skagen, mens Odense, Randers, Fredericia, Viborg og Roskilde blev noteret for 922, 880, 860, 797 og 673 stykker kvæg. For en del af disse byer er der en forholdsvis klar sammenhæng mellem antallet og arten af dyr samt omfanget og karakteren af græsningsland. Et af

Overfigt over Kreaturholdet

i *Ribe* Kjøbstad,

den 16de Juli 1866.

Heste.					Hornkvæg.					Faar.			Sviin.		
Hingst.	Balkaffer, 2 Aar og derover.	Popper, 2 Aar og derover.	Køl og Pløge under 2 Aar.	Til- sammen.	Lyre.	Stude, 2 Aar og derover.	Køer, 2 Aar og derover.	Ungkvæg under 2 Aar.	Til- sammen.	1 Aar og derover.	Under 1 Aar.	Til- sammen.	1 Aar og derover.	Under 1 Aar.	Til- sammen.
1	174	86	9	270	6	8	322	126	662	471	337	828	39	181	220.

Uf **Handyrene** henhørte til følgende Racer:

Hingste.				Lyre.				Bødere.				Drner.	
Fuld- blod.	Halv- blod.	Hort- shire.	Land- racen.	Engelsk foribernet Rac.	Lyre- shire.	Angler.	Land- racen.	Merinos.	Dixley.	South- down.	Land- racen.	Engelsk.	Landracen.
,	,	,	,	1	1	1	3	,	,	,	13	,	,

Desuden fandtes følgende Antal Handyr af andre forædlede Racer:

1	Hingst af <i>newf.</i>	Race.	Lyre af	Race.
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
	Bødere af	Race.	Drner af	Race.
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—

Uf Faarene henhørte til Merinos og andre fintuldede spanske Racer *Stfr.*

3 Aaret 1865 fødtes: 17 Køl, 349 Kalve, 330 Lam, 242 Grise.

Den 16de Juli 1866 var Antallet af Bistader 113 ; i Aaret 1865 optoges 17 Bistader.

Figur 4. Samleskemaet for husdyrholdet i Ribe den 16. juli 1866. Som det ses, kan kreaturtællingsskemaerne også bruges som kilde ved studier af husdyrracer. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Lister vedr. kreaturhold 1861-1881, pakke 61: 1866 Ribe amt L-Å.

de mest oplagte eksempler er Skagen, hvor de store hede- og klitområder – som *ikke* er medregnet i arealtællingen – må have været hjemsted for hundredvis af får. Et andet godt eksempel er Rødby, hvor der må have gået masser af får på de store nyindvundne græsområder syd for byen. Men der er også steder, hvor det umiddelbart kan være svært at se en sammenhæng mellem antallet af dyr og mængden af tilgængelige føderessourcer. Odense, der lå helt i top med hensyn til kvægbestand, havde således »kun« et græsningsareal på 319 tønder land. Men her ligger forklaringen måske i de mange brændevinsbrænderes store produktion af mæsk, for dette affaldsprodukt tjente som foder for masser af kvæg i byen.¹³ Måske har vi her også noget af baggrunden for, at Odense havde så usædvanligt mange svin i 1861. 806 blev det til, mens ingen anden købstad kom over 501.

Figur 5. Køer i Ribes gader var et almindeligt syn endnu i begyndelsen af 1900-tallet. Postkortet viser et motiv fra Mellemdammen ca. 1900-20. Ironisk nok udgør Mellemdammen i dag en del af byens strøgkvarter. Postkortfotoграфи fra Stender Samlingen ved Syddansk Universitet.

1900-tallets landbrugstællinger

Særlige politiske og administrative behov under Første Verdenskrig medførte, at den femårige turnus for areal- og kreaturtællinger i disse år blev ophævet til fordel for årlige tællinger. Den nye praksis blev videreført efter krigen, og i 1920 gik de statistiske myndigheder over til at gennemføre en årlig landbrugstælling, nemlig en samlet opgørelse af landbrugsarealet og husdyrholdet en bestemt dag i juli. Man fortsatte med denne procedure helt frem til 1984, hvorefter man igen lod sig nøje med tællinger med nogle års mellemrum. Derudover har statistikforvaltningen op gennem 1900-tallet udført et større antal tællinger af *dele* af landbrugets produktionsapparat. I en længere årrække blev der for eksempel gennemført en svinetælling hver sjette uge af hensyn til slagterierne.¹⁴ Rigsarkivet har imidlertid kun modtaget skemaer fra ganske få af de generelle og specielle landbrugstællinger. For de generelle tællinger drejer det sig om materialet fra 1938, 1939, 1949, 1959, 1970 og 1980. I øvrigt er samlingen af skemaer fra 1939 overordentlig mangelfuld.¹⁵

Ved de generelle landbrugstællinger i 1938, 1939, 1949 og 1959 benyttede man sig af flere sæt af skemaer. A-skemaerne blev anvendt til at registrere ejendomme med jordtilliggende – herunder også jord, der blev anvendt til erhvervsmæssig frugtavl og gartneri, skove og plantager samt heder og moser. B-skemaerne blev brugt til ejendomme uden jordtilliggende, det vil sige ejendomme, der ikke omfattede andre arealer end bebygget grund, gårdsplads og privat have, men også havde frugttræer, frugtbuske eller husdyr. Der blev udarbejdet et antal A- og B-skemaer for hvert sogn. Enkelte steder blev der også udfyldt særlige skemaer med supplerende oplysninger om frøavlsarealer og arealer med grøn-sager på friland.¹⁶

B-skemaerne fylder to sider, og de indeholder blandt andet kolonner om matrikelnummer, ejer eller bruger, grundværdi, areal samt antallet af frugttræer, frugtbuske og husdyr, fordelt på arter. A-skemaerne fra 1938 har et omfang på fire sider, men i 1949 var man kommet op på syv sider. Spørgsmålene fra B-skemaerne genfindes i A-skemaerne,¹⁷ men derudover indeholder sidstnævnte en lang række spørgsmål om arbejdskraft, og i løbet af 1940'erne begyndte man også at spørge om forekomsten af landbrugsmaskiner og ensilagebeholdere. A-skemaerne rummer også langt flere spørgsmål om husdyrene end B-skemaerne. Eksempelvis har A-skemaerne fra 1949 hele 12 kolonner om svinehold. Figur 6 viser et udsnit fra et af 1949-tællingens A-skemaer.

Tællingsskemaerne fra 1959 har den samme overordnede struktur som i 1949, men mange af de konkrete spørgsmål blev udskiftet i løbet af de ti år. Ved tællingerne i 1970 og 1980 blev der udfyldt et skema for hver enkelt gårdbruger. Selv om disse kun fylder fire sider, blev der nu mulighed for at stille langt mere detaljerede spørgsmål end tidligere.

Arkivet efter landbrugs- og gartneritællingen i 1980 omfatter da også hele 343 arkivpakker (31 hyldemeter), mens der tilsammen »kun« er 255 pakker fra landbrugstællingerne i 1939, 1949 og 1959 – til trods for, at Danmark jo havde et væsentligt større antal landbrugsbedrifter i disse årtier.

De generelle landbrugstællinger kan blandt andet bruges til at studere, hvordan købstædernes landbrug udviklede sig i 1900-tallet. For en del byer er det dog en ret kompliceret opgave at sammenligne med tallene fra 1800-tallets areal- og kreaturtællinger, fordi en eller flere landkommuner i mellemtiden var blevet indlemmet i købstadskommunen. Jeg vil derfor nøjes med at se på Bornholm, for her var kun Allinge-Sandvig berørt af en sådan kommunesammenlægning. En sammenligning af det totale landbrugsareal i 1861 og 1949, sådan som det fremgår af statistikforvaltningens tællinger fra de to år, viser da også, at Allinge-Sandvig var den eneste af de bornholmske købstadskommuner, der kunne notere en vækst i landbrugsareal. I flere af de andre byer synes mængden af landbrugsjord at være blevet reduceret med omkring 50 procent.¹⁸ Ikke desto mindre rådede beboerne i de seks købstadskommuner endnu i 1949 over ganske meget landbrugsjord. Tallet var lavest i Svaneke med cirka 98 hektar og højest i Aakirkeby med cirka 407. I Aakirkeby, der havde omkring 1600 indbyggere, blev der også registreret hele 80 ejendomme med landbrugsareal. I de andre bykommuner lå dette antal mellem 15 og 42. For langt de fleste ejendomme var mængden af landbrugsjord dog begrænset til en til ti hektar, og kun en eneste bornholmsk købstadsejendom – Hammersholm i Allinge-Sandvig – havde mere end 25 hektar.

Ejendommens løbenr.	By eller ejerlav Ejendommens navn	Matrikel nr. (Ar-tikel nr.)	Navnet på ejer eller bruger	Ejendommens grundværdi ved 9. alm. vurdering Kr.	Ejendommens areal består af																							
					Bebygget grund og gårdsplads		Privat have		Læplantninger (småplantninger, hegn og diger) på ejendommen		Erhvervsområde sig frugtavl og gartneri (berører ikke landejendommens grønsager på frieland)		Landbrugsareal d. v. s. agerjord samt eng og andre grønskearealer. Arealet angives under nr. 22-23		Skove og plantager		Heder og lyngbækker											
					ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar								
8	Nygade 2	61	C. Mathiasen	26700		21		2																				
9	Løjlegaardsgade 9	96	K. Mathiasen	11800		20		6		10																		
10	Fiskegade 42	83	K. Mathiasen	20700		20		4																				
11	Fiskegad 34	720	J. Hansen	8300		5								0														
12	Løjlegaardsgade 16	866	C. Olsen	6000										2														
13	Strøgade 12	35	Th. Løn	17700		15		12		3		22		70														
14	Strøgade 19	300	H. Hansen	6300				5		3		20		+10														

Hvad husdyrene angår, er der på et enkelt punkt en markant forskel mellem bybilledet i 1861 og 1949. I 1861 var der flere hundrede får i de fleste af de bornholmske købstæder, og til sammen havde de 1136 får. I 1949 var det totale antal reduceret til 16! En tilsvarende udvikling kan ses masser af andre steder. For mens kongerigets købstæder i 1861 havde nærved 250 får i gennemsnit, var der i 1949 kun to købstadskommuner med mere end 100 får,¹⁹ og 33 af de 79 kommuner havde ikke et eneste. Der må formodes at være en nær sammenhæng mellem denne udvikling og den omfattende opdyrkning af hedearealer og andre marginalområder i de mellemliggende årtier. Det er også interessant, at flere af de danske købstadskommuner, som havde en markant nedgang i mængden af får, til gengæld oplevede en betydelig forøgelse i antallet af kvæg. Det var blandt andet tilfældet for Aakirkeby og Hasle, hvor der blev registreret henholdsvis 606 og 174 stykker hornkvæg i 1949. Derimod var der klar nedgang at spore i antallet af hornkvæg i Rønne og Nexø, om end landbrugerne i de to byer dog ejede henholdsvis 234 og 207 kreaturer ved 1949-tællingen.

Også med hensyn til svinene er der modsatrettede tendenser, men det er værd at bemærke, at der var mere end 100 svin i alle de bornholmske købstæder i 1949. Og selv om de fleste af byerne havde en stor nedgang i antallet af heste mellem de to tællinger, kunne de dog til sammen mønstre 333 heste i 1949. En nærmere undersøgelse viser, at der da var 158 købstadsejendomme med hest, svarende til cirka to tredjedele af alle landbrugsejendommene i de bornholmske købstæder. Også kvæget og svinene var fordelt på et stort antal ejendomme, nemlig henholdsvis 165 og 142. I de fleste tilfælde bestod en kvæg-

Moser					Rodfrugtarealer														
Flyvesands- og klit-arealer, sumpe, sten- og lign.		Private veje og stier (ikke amts- og sogne-veje), mærgel-grave, grusgrave, grøfter, og lign.		Søer, damme og vandløb		Ejendommens samlede areal		Arealer med korn og bælgsæd til modenhed		Kartofler (alle sorter under eet)		Sukkerroer dyrket til levering til fabrik		Foderroer (herunder sukkerroer til foderbrug) og markgulerødder		Cikorie-rødder			
ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar
14																			
	15																		

Figur 6. Uddrag af et skema fra landbrugstællingen i Hasle 1949. Dette år indeholdt tællingsskemaerne i alt 109 kolonner. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Landbrugstælling 1939-1959, pakke 20: 1949 Bornholms amt 1A-8F.

Figur 7. Der blev dyrket landbrug fra enkelte ejendomme i Hasle helt frem til omkring 1980. Flere af de huse, man ser i byen i dag, bærer da også tydeligt præg af den landbrugsmæssige fortid. Foto: Jørgen Mikkelsen.

eller svinebesætning dog af mindre end ti dyr, men der var også enkelte besætninger på mellem 20 og 45 stykker kvæg eller svin. Endelig viser 1949-tællingen, at langt de fleste af landbrugsejendommene i de bornholmske købstæder havde høns, og ofte drejede det sig om flere hundrede. Til gengæld stod det ringe til med mekaniseringen, idet kun fire ejendomme – to i Rønne og to i Allinge-Sandvig – kunne fremvise en traktor.²⁰

Jeg skal afholde mig fra at drage vidtgående konklusioner på det foreliggende grundlag. Men jeg vil dog fremhæve, at de bornholmske resultater giver et klart indtryk af, at i alt fald en del af de danske købstæder har haft et stærkt landbrugsmæssigt islæt væsentligt længere op i tiden, end det ofte hævdes i den by- og landbrugshistoriske litteratur. Det kunne være interessant at få undersøgt emnet nærmere, og til dette formål kunne man blandt andet kombinere individdata fra de generelle landbrugstællinger med oplysninger fra en række andre person- og erhvervsstatistiske kilder i Danmarks Statistiks regi.

		1919	1928	1929
Antal kreatur- & jordløse Ejendomme				
Antal jordløse Ejendomme				
Antal Ejendomme med Jord				
Kornarealer:		Tdr. Ld.	Tdr. Ld.	Tdr. Ld.
6	Hvede	128	188	196
7	Rug	129	51	59
8	2-radet Byg	296	454	508
9	6-radet Byg	23	28	34
10	Hvid eller gul Havre	213	231	238
11	Graa eller broget samt sort Havre	—	1	2
12	Blandsaed { Korn og Bølgsaed	37	214	40
13		Anden Blandsaed	201	—
14	Ren Bølgsaed	24	—	1
15	Boghvede	2	—	—
Tilsammen Kornarealer		1053	1167	1249
Rodfrugtarealer:				
16	Kartofler	44	32	32
17	Runkelroer	180	143	179
	Fodersukkerroer	—	10	17
18	Kaalroer (Kaalrabi)	30	109	124
19	Turnips	28	35	32
20	Gulerødder	1	1	2
21	Sukkerroer { a) til Fabrik	68	84	—
	{ b) til Foderbrug	—	—	7
22	Cikorierødder	5	—	2
Tilsammen Rodfrugtarealer		356	412	393
Andre Høstarealer:				
23	Frøarealer	61	71	36
24	Havesager i Marken	—	—	4
25	Andre Høstafr. (Spergel, Kommen, Hør, Hamp)	—	3	—
Tilsammen Andre Høstarealer		61	75	40
Brakarealer:				
26	Helbrak	82	25	30
27	Halvbrak (heri Afgrøde til Nedplejning)	65	30	18
Tilsammen Brakarealer		147	55	48
Høslæt- & Græsarealer samt Lucerne i Agermarken:				
28	Grønfoderarealer	82	36	31
29	Kløver- & Græsmark { a) til Høslæt	97	50	94
30		{ b) kun til Grøsnings	327	389
32	Lucerne	8	14	12
Tilsammen Grønfoder- & Græsarealer i Omdriften		514	499	514
Arealer i Omdriften ialt		2131	2208	2249
Varige Græsarealer udenfor Omdriften:				
31	Udlagt til varigt Græs { paa Agerjord	5	20	33
34		{ paa lav Bund	47	—
Tilsammen		52	20	63
35	Naturlige, ikke udl. Græsarealer { Eng med mere	96	70	97
		{ Fælled, Strandmarker o.l. { A Skema	2	103
	{ Soguelisten	—	—	—
Arealer udenfor Omdriften ialt		150	193	164
Heraf anvendes til Høslæt				19
Samlet Landbrugsareal: 2.335		2281	2401	2413

Figur 8. Danmarks Statistiks arkiv indeholder også flere arkivserier, der udelukkende består af bearbejdnings af indkomne skemaer. En af disse indeholder oversigter, hvor man for hver købstad og landsogn kan se, hvor stor en del af jorden der blev anvendt til de forskellige afgrøder i 1919 samt hvert af årene 1928-38. Her ses lidt af skemaet for Hemmeshøj sogn ved Slagelse. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Landbrugets areal 1919-1938, pakke 1. Tilsvarende oversigter over husdyrholdet ses i en arkivserie, som lidt misvisende har fået titlen "Areal- og kreaturaltal 1919-1938".

Andre tællinger vedrørende produktion, ejendomme og maskiner

Som tidligere nævnt omfattede Tabelkommissionens undersøgelser i 1837-38 blandt andet købstædernes og landsoggenes høstudbytter. På dette tidspunkt havde Rentekammeret imidlertid i mere end 60 år modtaget årlige indberetninger om høstudbyttet i de enkelte dele af landet.²¹ Denne tradition fortsatte i mange årtier – dog således, at det fra 1850 var Statistisk Bureau, der modtog indberetningerne. Men her var man ikke særligt begejstrede for værdien af dette materiale. I bureauets jubilæumsskrift fra 1899 blev det formuleret på denne måde: »Disse Beretninger (...) have stedse kun været Skønsmeddelelser, tilvebragte igennem Amterne ved Skemaer, der omsendes til Retsbetjentene, landøkonomiske Foreninger, større Landejendomsbesiddere og andre sagkyndige, og paa hvilke der for hver Kornart indføres en Karakter (ug, mg o.s.v.) til Betegnelse for Høstens kvantitets- og kvalitetsmæssige Udfald«. Det statistiske bureau kunne dog samtidig med glæde fortælle, at Indenrigsministeriet i 1875 havde udsendt et cirkulære, som pålagde alle sogneråd en gang om året at indsende et skema, hvor det gennemsnitlige foldudbytte blev angivet for hver afgrøde. Og da bureauet via arealtællingerne fik kendskab til, hvor stort et areal der blev anvendt til hver afgrøde i hvert sogn, kunne man nu udarbejde oversigter over høstens udfald på såvel sogne- som amtsniveau.²² Ordningen fra 1875 fik en meget lang levetid, om end der naturligvis skete justeringer fra tid til anden. De sammenfattende resultater kan læses i et stort antal publikationer fra statistikforvaltningen, men der er også bevaret originalmateriale fra enkelte år – deriblandt nogle af de år, hvorfra man tillige har skemaer fra de generelle landbrugstællinger.

Danmarks Statistiks arkiv indeholder også en række arkivserier vedrørende bestemte typer af landbrugsejendomme. Ældst er de »*Tabellariske fortegnelser over større landejendomme*« fra 1850. De drejer sig om gårde på mindst 12 tønder hartkorn, og for de enkelte ejendomme er der oplysninger om, hvor stor en del af jorden der blev drevet under selve gården, samt hvor meget der var bortforpagtet eller bortfæstet og på hvilke vilkår.²³

Også den enlige pakke »*Antal bortfæstede bøndergårde*« er ganske interessant. Her er der fortegnelser over antallet af fæstegårde, som hørte under de forskellige godser pr. 1. januar 1869. Nogle af listerne giver en samlet oversigt over det enkelte gods' besiddelser, og her kan man se, hvor mange hele bøndergårde og hovedparceller af bøndergårde, som godset rådede over i hvert sogn, og den samlede hartkornsmængde af disse gårde. Andre fortegnelser er opbygget sognevis, således at man ud for hvert sogn kan se, hvilke godser der ejede gårde i sognet, og hvor stor en godsmængde det drejede sig om. Alt i alt giver fortegnelserne et fortrinligt overblik over den danske fæstegårdsmasse anno 1869.

Figur 9. Selv om man havde et damptærskværk til rådighed, var der brug for masser af hænder i landbruget i begyndelsen af 1900-tallet. Det er i alt fald det indtryk, man får ved at betragte dette billede fra Slagelse ca. 1920. Slagelse Lokalarbiv. Jnr. 44/1986, B 4495.

Arkivet tilbyder desuden en mulighed for at følge afviklingen af noget af dette fæstegods. Der er nemlig fire arkivserier om fæstegårde, som overgik til selveje mellem 1880 og 1919. Dækningen er bedst for det sidste årti af perioden, hvor herredsfogederne havde pligt til hvert kvartal at indsende indberetninger om tinglæste overdragelser af fæstejord til selveje og arvefæste. For hver af disse ejendomme nævnes matrikelnummer, hartkornsmængde, købesum med mere.

Et væsentligt bedre kildemateriale foreligger imidlertid for fæste-, leje- og tjenestehusene og deres beboere. I 1899 påtog det statistiske bureau sig at indhente detaljerede oplysninger om disse emner til brug for et folketingsudvalg, som arbejdede på et lovforslag om landarbejdernes vilkår. Undersøgelsen blev foretaget i samarbejde med Landbrugsministeriet, der pålagde sognerådene at udarbejde såkaldte kontrollister over sognets landarbejdere. Hertil regnede man »enhver Arbejder, hvis væsentlige Erhverv er knyttet til Landbrug, Skov- eller Havebrug, hvad enten det er ved Arbejde paa hans egen Lod eller ved Landarbejde for andre«. Alle personer, som opfyldte disse kriterier, og som

boede i et lejet eller fæstet hus, skulle udfylde den blanket, som ses i figur 10.²⁴ Håndværkere, fabriksarbejdere og fiskere var derimod undtaget. Men hvis en landarbejderfamilie havde biindtægter ved for eksempel håndværk, skulle denne indkomst også anføres på blanketten.

Løbe-Nr. **6** Fæste-, Leje- og Tjenestehuse, Juli 1899.

Sogn (Købstad) *Hørsholm* Amt *Frederiksborg* Matr. Nr. *ingen*
indeh. Rindsholm

Brugerens Navn *Rasmus Peter Sørensen* Alder (fyldt Aldersaar): *32* Aar.

Hvem er Ejer af Huset *Ka Sørensen 7 fjerdedels Sørensen*

Har Brugeren Huset			Hvilket Aar er Lejemaalet oprettet	Paa hvor mange Aar er Lejemaalet indgaaet	Den aarlige Lejeafgift Kr.	Husets Assurancerværdi Kr.	Naar er Huset opført Aar	Hører der Jord til Huset	Husloddens					Hvis Lodden er udparceleret, var den da før Udstykningsen Del af Hovedgaardsjord (H) eller Bondejord (B)
i Faste	i Leje	som Tjenestehuse							Hartkorn			Areal		
								Slp.	Fdk.	Alb.	Tur. Land	Slp. Land		
	<i>Ja</i>		<i>1878</i>	<i>1</i>	<i>60</i>	<i>1400</i>	<i>ingen</i>	<i>Ja</i>				<i>3</i>		

Hvis Lodden ikke er udparceleret udgør den da Del af Hovedgaardsjord (H) eller Bondejord (B)	Kreaturhold, Sommeren 1899								Husstandens Størrelse i Øjeblinket Personer	Heraf Børn:			Familiens omtrentlige Arbejdsfortjeneste i et Aar ud over hvad Husloddens og Husdyrbestanden afgive:					
	Heste	Hornkvæg og Kalve	Faar og Lam	Svin og Grise	Geder og Kid	Høns og Kyl linge	Gæs og Aender	Bistader		0-7	7-14	over 14 Aar	Mandens		Konens		Børnens	
										Aar	Aar	Aar	ved Landarbejde	ved andet Arbejde	ved Landarbejde	ved andet Arbejde	ved Landarbejde	ved andet Arbejde
<i>H</i>				<i>1</i>		<i>20</i>			<i>5</i>	<i>3</i>				<i>600</i>				

Figur 10. Sognerådet i Hørsholm registrerede 19 landarbejdere på sognets kontrolliste ved tællingen i 1899. Flere af arbejderne delte hus, men de udfyldte alligevel hvert sit skema, sådan som Landbrugsministeriets cirkulære krævede. Her er besvarelsen fra Rasmus Peter Sørensen, der boede i et hus, som var ejet af Karen Blixens familie. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Fæste-, leje- og tjenestehuse 1899, pakke 2: Frederiksborg amt.

Folketingets arbejde med disse spørgsmål udmundede i statshusmandsloven, som gjorde det muligt for landarbejdere at opnå favorable lån til at etablere deres egne små brug. Ordningen blev lige fra starten en succes, og ved udgangen af 1905 var der i alt oprettet 1859 statshusmandsbrug.²⁵ Myndighederne ønskede imidlertid at få et mere indgående kendskab til, hvordan ordningen fungerede, og det statistiske bureau gennemførte derfor i 1905 en spørgeskemaundersøgelse, hvor hver enkelt statshusmand blev bedt om at besvare en række spørgsmål om alder og ægteskab, husstandens størrelse og sammensætning, ejendommens areal og hartkorn, købesum og lånets størrelse, eventuelt arbejde uden for husmandsbruget, besætningens størrelse, arealets benyttelse, anvendelse af trækraft og medlemskab af forskellige driftssammenslutninger og foreninger med mere.²⁶ Tællingen blev gentaget med praktisk taget de samme

	Kolonne 1.	Kolonne 2.	Kolonne 3.
	Benyttes de paa- gældende Maskiner paa Ejendommen? (Se Vejledningen) Ja eller Nej.	Hvor mange Maski- ner findes paa Ejendommen paa Tællingsdagen? Alle Maskiner med- regnes, ogsaa laan- te eller lejede. (Se Vejledningen).	For Maskiner, som findes paa Ejen- dommen (Kolonne 2), og som tilhører Ejendommens Ejer eller Bruger, an- føres her, om de er anskaffet som nye (skriv «n») eller som brugte (skriv «b»). (Se Vejledningen).
17.) Halmpresser { med Binding.....	Nj		
18.) Halmblæsere { uden Binding (indbefat. Halmplukkere)	Nj		
19. Halmblæsere.....	Nj		
20. Negblæsere.....	Nj		
21. Negtransportører.....	Nj		
22. Højseværk i Laden til Løftning af Læs.....	Nj		
23. Kværne { med vandretgaaende Sten.....	Nj		
24. Kværne { — lodretgaaende —.....	Nj		
25. Hakkelsemaskiner.....	Ja	1	b
26.) Roetterrensere { med Skæremaskine.....	Nj		
27.) Roetterrensere { uden Skæremaskine.....	Nj		
28. Roevaskere til Hestefoder.....	Nj		
29. Roeskærere og Roersperre.....	Ja	1	b
30. Malkemaskinanlæg.....	Nj		
31. Antal Enkeltmaskiner (Pulsatorlaag) til Anlægget.....	Nj		
32. Svingplove.....	Ja	1	b
33. Dobbeltplove.....	Nj		
34. Traktorplove.....	Nj		
35. Vendeplove.....	Nj		
36. Radsaamaskiner.....	Nj		
37. Bredsaamaskiner.....	Nj		
38. Kartoffellæggere.....	Nj		
39. Kunstgødningspredere.....	Nj		
40. Vitriol- og Bordeauxvædskespredere til Hestekraft.....	Nj		
41. Ajlneføldere (ikke Spredere).....	Nj		
42.) Radrensere { enrækkede.....	Ja	1	n
43.) Radrensere { torækkede.....	Ja		
44. Høvendere.....	Nj		
45. Selvbindere.....	Nj		
46. Selvafliggende Mejemaskiner.....	Nj		
47. Slaamaskiner.....	Nj		
48. Aflekkerapparat til Slaamaskiner.....	Nj		
49. Hørruskemaskiner.....	Nj		
50. Hesteriver.....	Nj		
51. Kartoffeloptagere.....	Nj		
52.) Roeoptagere { enrækkede.....	Nj		
53.) Roeoptagere { torækkede.....	Nj		
54. Kartoffelsortere.....	Nj		
55.) Almindelige Landbrugsvogne { Fjedervogne.....	Nj		
56.) (Arbejdsvogne) { Stive Vogne.....	Nj		
57.) Landbrugsvogne med { ombygget Automobil.....	Ja	1	b
58.) Gummiringe { originalt fremstillet Vogn.....	Nj		

Figur 11. Uddrag af en besvarelse af spørgeskemaet om landbrugsmaskiner i 1944. På den første side skulle landmanden – Johannes Fynbo, Rugtved Fællid i Vendsyssel – svare på, om han havde traktorer til landbrugsarbejde, forbrændingsmotorer, elektromotorer, damplokomobiler, vindmøller og tærskemaskiner. Han måtte også forklare, om han brugte petroleum, solarolie eller generatorgas til traktorerne og forbrændingsmotorerne. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Landbrugsmaskiner 1944, pakke 23: Hjørring amt 3-5.

spørgsmål i 1911. Endelig foretog Det statistiske Departement i begyndelsen af 1920'erne en undersøgelse, der havde til formål at beskrive virkningerne af jordlovene fra 1919. Denne gang nøjedes man stort set med at stille spørgsmål om husmandsbrugenes økonomi. Skemaerne fra de tre undersøgelser er i dag fordelt på to arkivserier med et samlet omfang på 15 arkivpakker.

Statistikforvaltningen har også gennemført flere specialundersøgelser, der har sat fokus på landbrugets anvendelse af tekniske hjælpemidler. De første tællinger på dette felt blev lavet så tidligt som 1923 og 1936. Langt mere omfattende var dog landbrugsmaskinetællingen i december 1944.²⁷ Den blev udført efter anmodning fra landbrugets organisationer og havde som mål at opgøre det samlede antal af de forskellige maskiner og at belyse, i hvilken udstrækning disse faktisk blev benyttet. Spørgeskemaerne til de enkelte ejere og brugere af landbrugsejendomme omfattede ikke færre end 58 maskinkategorier udover ajlebeholdere, møddingsteder, elektriske installationer og hegn, vandinstallationer samt el- og vandværker. I Det statistiske Departements jubilæumsskrift fra 1951 kunne man da også med stolthed meddele, at det var »lykkedes« at »nå frem til en tilforladelig opgørelse af antallet« af »så at sige alle på dette tidspunkt benyttede arter af maskiner«.²⁸ Til glæde for den landbrugshistoriske forskning har man valgt at bevare skemaerne, som nu er henlagt i ikke færre end 213 arkivpakker.

Kun få af de senere specialundersøgelser på dette område har sat sig spor i Danmarks Statistiks arkiv. Det drejer sig om skemaerne fra maskinstationstællingen i 1950 og tre arkivserier vedrørende landbrugets investeringer 1960-70.²⁹ I alle disse tilfælde drejer det sig om nogle få arkivpakker. Eksempelvis er der fem pakker med indberetninger om investeringer i 1961. De består af blanketter på en enkelt side, hvor landmanden eller landboforeningen kunne anføre årets samlede udgifter til nybyggeri, reparation af bygninger, nyanskaffelse og vedligeholdelse af maskiner samt grundforbedrings- og landvindingsarbejder. Derimod blev ejerne af maskinstationerne i 1950 grundigt udspurgt om såvel maskinparkens sammensætning og udnyttelse som indtægter, investeringer, personale og arbejdstimer. Af det bevarede materiale – som i øvrigt kun stammer fra Sjælland – fremgår det dog, at man havde udsendt spørgeskemaer til mange flere, end det var rimeligt. En af modtagerne returnerede således skemaet med følgende bemærkning: »Formaalet med min Tractor er at udføre Anlægsarbejde for Jordejere, som ønsker anlagt Haver, Sportspladser eller andre ikke landbrugsprægede Arbejder«. En anden afgav denne kommentar: »Jeg har kun to ældre Traktorer tilbage, som lejes ud uden Fører. Jeg har haft to Traktorer, men realiseret [dem] for et Aars Tid [siden], da Interessen her paa Egnen for Traktordrift er meget lille«.³⁰ De fire arkivpakker indeholder dog også adskillige detaljerede virksomhedsbeskrivelser, og der er et ret stort materiale om tærskeselskaberne og deres organisation, herunder oprettelsesår og antallet af aktionærer.

Indberetning

vedrørende

investeringer i landbruget

HINDSHOLM LANDBOFØRENING
Regnskabskonsulent Poul Holm
KERTEMINDE - TLF. 834

Landbo- eller husmandsforening (regnskabskreds):

Ejendommens løbenr.: 126 (NB. Samme nummer hvert år.)

Er ejendommen nyopført efter brand, et nyoprettet statshusmandsbrug eller en bortforpagtet ejendom, bedes dette angivet:

Ejendommens beliggenhed: Nygn (Landsdel, for Jylland kommune eller amt)

Landbrugsareal: 27,0 ha Ejendomsværdi ved vurderingen pr. 1. sept. 1960: 210000 kr.

Heraf grundværdi: 82000 kr.

Antal traktorer ved regnskabsårets slutning: 1 stk.

Antal mejetærskere ved regnskabsårets slutning: 1 stk.

Investeringer¹⁾ i regnskabsåret 19 60 / 61.

I. Bygninger:

Nybygninger og forbedringer af stuehus 2570 kr.

Nybygninger og forbedringer af avlsbygninger - «

Reparation og vedligeholdelse af bygninger 2319 «

I alt bygninger 4889 kr.

II. Maskiner, motorer, vogne og redskaber:

Nyanskaffelser og forbedringer (± salg af brugte maskiner m. v.) 16000 kr. ✓

Heraf nyanskaffelser af:

Traktorer (± salg af brugte traktorer) - kr.

Mejetærskere (± salg af brugte mejetærskere) 15000 « ✓

Reparation og vedligeholdelse af maskiner m. v. 2480 kr.

I alt maskiner m. v. 18480 kr.

III. Grundforbedrings- og landvindingsarbejder (herunder jordledninger og boringer til vandingsanlæg) før fradrag af statstilskud

..... 0 kr.

Bygninger, maskiner m. v. og anlæg i alt (I-III) 23369 kr.

Figur 12. Et af indberetningsskemaerne for investeringer i landbruget. Danmarks Statistik, Investeringer i landbruget 1961, pakke 3: Fyn.

Kommune Hornbæk Nr. 98 Amt Vejle
Ejendommens Løbe-Nr. ved 8. alm. Vurdering 134

Skema vedrørende Landbrugets Gæld m. v. $\frac{10425}{17315}$

Udfyldes af Sognerådet.

Ejendommens Ejer Ro. Pedersen
(Ejendommens Bruger _____)

A. Ejendomsskyld m. v.

(NB. Samprioriterede Ejendomme anføres nedenfor i den særlige Rubrik.)

Matr. Nr. 8a m. fl. By eller Ejerlag Lysholt
Ejendommens Areal 7 ha 27 ar; Hartkorn Td. 6 Skp.
Ejend. Vurd.sum ved 8. alm. Vurdering 14000 - Kr.; heraf Grundværdi 7500 - Kr.
Den ved Formuebeskatningen senest ansatte Værdi af Besætning 2275 - Kr.
" " " " " Inventar 1040 - Kr.

Det følgende udfyldes af Ejendommens Ejer (se Vejledningen).

Er Ejendommen Statshusmandsbrug anføres dette _____

Er Ejendommen Jordrentebrug (Brug efter 1919-Loven) anføres dette _____

B. Gælden pr. 15. Juli 1937.

I. Prioritetsgæld (tinglyst Gæld)	Restgæld Kr.	Årlig Ydelse til Renter og Afdrag	
		Renter Kr.	Afdrag Kr.
Kreditforeningslaan (herunder Henstandslaan)			
Hypotekforeningslaan (herunder Henstandslaan)			
		Årlig Ydelse	
Sparekasselaaen uden Kaution	<u>8.425</u>	<u>360</u>	<u>90</u>
" " " " " med Kaution			
Banklaan			
<i>Laan ydet af Staten:</i>			
Mergellaan			
Grundforbedringslaan			
Andre Statslaan; hvert enkelt Laan anføres			
Andre Prioritetslaan; hvert enkelt Laan anføres (Kreditors Navn behøver ikke at angives)	<u>2000</u>	<u>80</u>	
Tilsammen	<u>10.425</u>		
Aftægtsydelse, årlig Værdi			Kr.
Høstpantebreve			Kr.
Tiendeydelser, Digeafgifter, Afvandingsbidrag o. l., årlig Ydelse			Kr.
II. Ikke tinglyst Gæ'd (løs Gæld; herunder Veksler, Varegæld, Kontraktgæld m. v.)			Kr.

Figur 13. Første side af et af de utallige gældsskemaer fra 1937. Rasmus Pedersen i Lysholt pr. Vejle havde købt sin gård i 1904. Det havde kostet ham 8000 kr., hvoraf sælgeren lod de 5000 kr. blive stående i gården. Fem år senere havde han købt tre hektar jord, og derved havde han pådraget sig en ekstragæld på 2750 kr. Endelig havde han i 1926 forøget sin gæld med 7000 kr. på grund af udgifter til nye bygninger. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Skemaer vedr. landbrugets gæld m.v. pr. 15. juli 1937, pakke 199: Vejle amt, Harte m.m.

Undersøgelser af landbrugets økonomiske tilstand

Mange af tællingsskemaerne i Danmarks Statistiks arkiv indeholder oplysninger om landmændenes indtægter og udgifter. Men de statistiske myndigheder har også flere gange gennemført særlige undersøgelser af bøndernes økonomiske tilstand.³¹ To af disse tællinger har givet anledning til en betragtelig arkivdannelse. Det er undersøgelserne af landbrugets gæld i 1937 og af landbrugets kreditforhold i 1954, der beslaglægger henholdsvis 248 og 30 arkivpakker.

Gældstællingen i 1937 blev til på et tidspunkt, hvor talrige landbrugsbedrifter var i stor gæld på grund af den økonomiske krise, og tællingen havde til formål at skaffe et solidt grundlag for Rigsdagens stillingtagen til en række problemer vedrørende gældsforholdene. Den enkelte landmand blev derfor både spurgt om den aktuelle prioritetsgæld og løse gæld og om ændringer i gælden siden erhvervelsen af ejendommen. I denne forbindelse var der blandt andet spørgsmål om året for overtagelsen af ejendommen samt købesummen, og hvor stor en del af dette beløb sælgeren lod blive stående i ejendommen. Desuden blev landmanden bedt om at oplyse, hvor stor en prioritetsgæld han havde optaget i forbindelse med senere byggearbejde, tilkøb af jord, grundforbedringer eller andre aktiviteter. Endelig måtte han svare på, hvor meget jord der var blevet frasolgt, tilkøbt eller nyopdyrket siden erhvervelsen, og hvor stor en udgift han havde haft til nybygninger.

Tællingen i 1954 blev også til i en konkret anledning, idet Indenrigs- og Boligministeriet havde nedsat en kommission, der skulle behandle landbrugets kreditproblemer. Kommissionen havde blandt andet fået til opgave at overveje *»muligheden for en forhøjelse af realkreditinstitutionernes låneudmåling såvel med henblik på investeringsbehovet i forbindelse med nybyggeri, modernisering og rationalisering, som med henblik på at lette berigtigelsen af ejerskifter«*. Desuden skulle kommissionen se på mulighederne for en mere effektiv finansiering af besætning og inventar og mulighederne for fondsdannelser, der kunne foretage udlån med konjunkturbestemte renteydelser. Mens det altså i 1937 drejede sig om at få nedbragt landmændenes gæld, var det nu væsentligt at skaffe mere kapital til landbruget, så man kunne gennemføre den ønskede modernisering af erhvervet. Det tre sider lange spørgeskema indeholder derfor blandt andet en række spørgsmål om landmandens formue og forgæves låneansøgninger inden for de seneste to år. Selv om der ses visse gentagelser fra 1937-skemaet, er der også en del nye og mere konkrete spørgsmål om finansieringen ved ejendommens overtagelse samt størrelsen og karakteren af landmandens gæld.

Oplysning
om
opdyrkede Hedestrækninger

i
Gislum - Herred.

Herredets og Sognees Navne.	I Aarene 1855 til 1864, begge incl., er af Hedejord opdyrket:	
	til Ager.	til Eng.
	Tdr. Land.	Tdr. Land.
<i>Gislum</i> Herred:		
<i>Kaarskilde</i> Sogn	248.	— — —
<i>Kaarskilde</i> "	207 $\frac{3}{8}$	— " —
<i>Brøststrup</i> "	124.	— " —
<i>St. Aarbæk</i> "	21.	— " —
<i>Grynderup</i> "	33 $\frac{1}{2}$	— " —
<i>Stenild</i> "	31.	— " —
<i>Dinup</i> "	173 $\frac{1}{2}$	— " —
<i>Thisted</i> "	115.	— 14 —
<i>St. Binderup</i> "	130.	— 27 —
<i>Gislum</i> "	61 $\frac{1}{2}$	— " —
<i>Vognsild</i> "	50.	— " —
<i>Ullits</i> "	19 $\frac{1}{4}$	— " —
<i>Foulesum</i> "	50.	— " —
<i>Løns</i> "	25.	— " —
<i>Alstrup</i> "	58 $\frac{1}{2}$	— " —
<i>ialt</i>	1348 $\frac{1}{4}$	— 41 —

Figur 14. Omfangsmæssigt udgør indberetningerne vedrørende hedeopdyrkning en af de mindste tællinger i Danmarks Statistiks arkiv. Men det enlige læg indeholder mange interessante opgørelser over mængden af opdyrket hedejord fra 1855 til 1864. Oplysningerne blev indsamlet via herredsfogederne, som benyttede sig af sognefogedernes lokalkendskab. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Opgivelser angående hedeopdyrkning m.m., pakke 1.

Afsluttende bemærkninger

I denne artikel har jeg givet en kort præsentation af en snes arkivserier i Danmarks Statistiks arkiv. Der er langt fra tale om nogen udtømmende beskrivelse af de statistiske kilder, der kan have interesse for landbohistorisk forskning, men jeg har bestræbt mig på at udvælge de arkivserier, som synes at have størst værdi i denne sammenhæng. Således er alle de tællinger, som sætter fokus på landbrugsmæssige problemstillinger, og som har givet et arkivmæssigt afkast på mere end et par hyldemeter, blevet omtalt i artiklen. Det samme gælder nogle af de helt små arkivserier, som vurderes at være af særlig interesse.

Det har været mit mål at levere et inspirationskatalog, der kan medvirke til en bredere udnyttelse af et arkivfond, som ikke blot indeholder uendelige rækker af talkolonner, men også giver en grundig dokumentation af hundredtusinder af danskeres liv og færden siden midten af 1800-tallet. Mange af disse kildesæt er kendetegnet ved, at de på et eller flere tidspunkter indeholder et stort antal væsentlige oplysninger om alle – eller i alt fald de fleste – personer eller ejendomme, som står i centrum for den pågældende tælling. Derfor kan Danmarks Statistiks arkiv danne grundlag for et stort antal synkrone og diakrone analyser af landbosamfundet, sådan som jeg har eksemplificeret det ved beskrivelserne af købstadslandbruget i 1861 og 1949.

Noter

1. Arkivdatabasen Daisy har ikke overflødiggjort Statens Arkivers trykte registraturer. Der er således stadig meget at hente i den lange og emneopdelte oversigt over Danmarks Statistiks arkiv i Rosen II.4, 1991 s. 1826-53. Der foreligger fyldige beskrivelser af de enkelte dele af statistikforvaltningens historie, nemlig Marcus Rubin, 1899; Adolph Jensen, 1920; Einar Cohn, 1951 og Poul Jensen, 2000. Om den centrale statistikproduktion før 1850, se Axel Holck, 1901.
2. En kort karakteristik af de enkelte publikationsrækker ses i Jørgen Mikkelsen, 2008 s. 554. I alle bind af *Statistisk Årbog* fra 1913 til 1985 har der været fortegnelser over alle de publikationer, som statistikforvaltningen har udsendt siden 1835. Fortegnelserne er tematisk opbygget, således at man let kan få et overblik over alle udgivelser om et bestemt emneområde.
3. Om Statens Arkivers praksis i sager vedrørende arkivadgang, se Jørgen Mikkelsen, 2007.
4. En samlet fortegnelse ses i Axel Holck, 1901 s. 73. Holck giver også en indgående beskrivelse af periodens landbrugsstatistik s. 210ff.
5. Axel Holck, 1901 s. 217-19. Se også Holcks beskrivelse af proceduren ved indsamling af data via lokale embedsmænd. Trine Loch Elkjær har behandlet

- købstædernes data og publiceret dem i databaseform; se www.dendigitalebyport.byhistorie.dk. Tabelkommissionens arkiv indeholder en enkelt pakke med sjællandske og bornholmske præsteindberetninger om kreaturhold og besåning i 1837-38 (Rigsarkivet, Rentekammeret 352.184).
6. Om opdyrkning af hede og udflytning af landbrug til Viborgs bymark i løbet af 1800-tallet, se Birgit Løgstrup, 1993 s. 41, og Henning Ringgaard Lauridsen, 1999 s. 275.
 7. Henning Ringgaard Lauridsen, 1999 s. 223.
 8. Først fra 1881 blev også uudnyttet jord medtaget i arealtællingerne (se Marcus Rubin, 1899 s. 89). Dog indeholder de foregående tællinger et felt, hvor man skulle anføre, hvor mange tønder land af fælled- og overdrevsjorden der blev anvendt til græsning.
 9. Sammenligningen omfatter kun købstæderne i kongeriget, da der ikke blev foretaget en arealtælling i hertugdømmet Slesvig.
 10. Græsningsareal er her defineret som summen af følgende tre tal i samleskemaerne: 1. af agermarken ... til afgræsning for husdyr ..., 2. som eng ... og 3. af fælleder og overdrev benyttes til græsning ... Derimod er ren brakjord ikke medtaget, selv om også den kan have været brugt til græsning i et vist omfang.
 11. En fyldig præsentation af Ribes landbrugshistorie ses i Smith, 1929 og 1936.
 12. Ribe er den eneste kongerigske købstad, hvorfra der mangler kreaturtællingslister fra 1861.
 13. Poul Thestrup, 1986 s. 55.
 14. En grundig redegørelse for indholdet i de generelle og specielle landbrugs-tællinger indtil 1950 ses i Einar Cohn, 1951 s. 43-51.
 15. Hvad de specielle tællinger angår, kan det blandt andet nævnes, at Rigsarkivet har modtaget originalmaterialet fra tællingen vedrørende rug og hvede (høst, beholdning og areal med videre) fra 1939, tællingen for pelsdyrhold fra 1958 og svinetællingerne fra 1970-71. Opmærksomheden henledes også på Danmark Statistiks arkivalier om gartnerier og skovdrift.
 16. Skemaerne vedrørende frøavlsarealer 1939-59 er siden blevet lagt sammen, og de udgør i dag en selvstændig arkivserie.
 17. Dog kom spørgsmålene om frugttræer og -buske først med i 1949.
 18. Den vage formulering skyldes, at tallene fra 1861 og 1949 ikke er helt sammenlignelige. For mens tallene fra 1861 angiver det samlede landbrugsareal i byen, drejer det sig i 1949 om det landbrugsareal, der blev drevet af ejendomme i kommunen. Heri indgik også jorder uden for kommunen. Det fremgår dog også af 1949-listerne, at kun Hasle og Aakirkeby rådede over større mængder af jord udenfor kommunen, og for Hasles vedkommende kan kun en mindre del af denne »eksterne« jordbesiddelse have været brugt til landbrug.

19. Det drejer sig om Tønder med 433 og Haderslev med 225 får.
20. Ifølge landbrugstællingen havde de 79 købstadskommuner i alt 279 traktorer, men i 19 af kommunerne var der ikke en eneste, og i flere af de helt store landbrugskommuner såsom Viborg og Varde var der kun en eller ganske få. Derimod var der 10-19 traktorejere i seks kommuner på øerne, nemlig Holbæk, Odense, Roskilde, Rødby, Svendborg og Vordingborg.
21. Se Rigsarkivet, Rentekammeret, Indberetninger om høsten 1771-1848 (Rtk. 352.156-180) og Tabellariske oversigter over høstens udfald og flere agerdyrknings vedkommende genstande 1819-1848 (Rtk. 352.182-183).
22. Marcus Rubin, 1899 s. 91-93. Se også Axel Holck, 1901 s. 214-19, hvor lovgrundlaget for de tidlige indberetninger blandt andet omtales.
23. Et uddrag af et skema fra denne tælling er gengivet i Jørgen Mikkelsen, 2004 s. 325.
24. Undersøgelsen omfattede ikke landarbejdere i selvejerhuse og arvefæstehuse med ret til at sælge og pantsætte.
25. Ved begyndelsen af Anden Verdenskrig var tallet vokset til ca. 25.000 brug, jævnfør Otto Smith, 1999 s. 5 og 61. Smiths bog indeholder en grundig redegørelse for såvel 1890'ernes lovgivningsarbejde som virkningerne af statshusmandslovgivningen.
26. Et sådant skema er præsenteret i Jørgen Mikkelsen, 2004 s. 328.
27. En sammenligning af hovedresultaterne fra de tre tællinger samt flere senere tællinger ses i Erik Helmer Pedersen, 1988 s. 24-26.
28. Einar Cohn, 1951 s. 48.
29. Der er dog også materiale fra en maskinstationstælling i 1970, men denne tælling var en del af årets generelle landbrugstælling.
30. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Maskinstationer i landbruget 1950, pakke 1.
31. Se Einar Cohn, 1951 s. 60f.

Litteratur

- Det statistiske departement 1920-1950* (Statistiske Meddelelser, 4. række, 139. bind, 4. hæfte), København 1951. [Redigeret af Einar Cohn]
- Det statistiske Departement* (Statens statistiske Bureau) 1866-1920, København 1920. [Redigeret af Adolph Jensen]
- Axel Holck: *Dansk Statistiks Historie 1800-1850*. København 1901.
- Poul Jensen: *Dansk statistik 1950-2000*, bd. 1-2. København 2000.
- Henning Ringgaard Lauridsen: »Viborgs erhvervsliv og institutioner 1850-1940«.
- Henning Ringgaard Lauridsen (red.): *Viborgs historie*, bd. 2, Viborg 1999, s. 221-304.

- Birgit Løgstrup: *Jord og mennesker på Viborgeggen 1688-1988* (Viborg Leksikon, bd. 9). Viborg 1993.
- Jørgen Mikkelsen: »Statistik handler også om mennesker«. *Personalthistorisk Tidsskrift*, 2004, s. 313-337.
- Jørgen Mikkelsen: »Statistikforvaltningen«. Jørgen Mikkelsen og Erik Nørr (red.): *Efter bemyndigelse. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1920-1970*. København 2008, s. 551-596.
- Jørgen Mikkelsen: »Utilgængelige arkivaliers tilgængelighed. Bemærkninger i anledning af den nye arkivlov«. *Personalthistorisk Tidsskrift*, 2007, s. 279-287.
- Statistisk Bureaus Historie*, København 1899. [Redigeret af Marcus Rubin]
- Erik Helmer Pedersen: *Det danske landbrugs historie IV 1914-1988*. Odense 1988.
- Wilhelm Rosen (red.): *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, II, 1848-1990, 4. København 1991.
- Otto Smith: »Næringslivet«. Hugo Matthiessen m.fl.: *Ribe Bys Historie 1660-1730*. København 1929.
- Otto Smith: *Ribe Bys Historie 1730-1820*, bd. 1. København 1936.
- Torben W. Smith: *Vi vil rejse nye Huse. Statshusmandsloven af 1899*. Ringe 1999.
- Poul Thestrup m.fl.: *Mod bedre tider. Odense 1789-1868* (Odense bys historie). Odense 1986.

Nogle arkivserier fra Danmarks Statistiks arkiv (Rigsarkivet)

- Antal bortfæstede bøndergårde 1869-1879. [1 pakke]
- Areal- og kreaturtal 1919-1938. [5 pakker]
- Bortsalg af fæstejord 1905-1919. [4 pakker]
- Frøavlsarealer 1939-1959. [4 pakker]
- Fæste-, leje- og tjenestehuse 1899. [31 pakker]
- Fæstegårde overgået til selveje 1909-1913. [1 pakke]
- Fæstegårde, overgået til selveje eller arvefæste 1908-1913. [2 pakker]
- Fæstegårdes overgang til selveje 1880-1915. [12 pakker]
- Husmandshuse, indberetningsskemaer 1945-1962. [4 pakker]
- Høstindberetning 1949-1959. [8 pakker]
- Høstindberetninger, tabellarisk 1849-1853. [1 pakke]
- Høstudbytte, totalt (tælling 1610) 1970-1980. [34 pakker]
- Høstudbyttet, indberetninger fra Det kgl. Landhusholdningsselskab 1895 ... 1930. [11 pakker]
- Investeringer i landbruget 1961. [5 pakker]

Købstædernes hartkorn 1860. [2 pakker]
 Landbrug, total, skema A1, amtsvis (tælling 1300) 1970. [En del af landbrugs-
 tællingen 1970. 93 pakker]
 Landbrugets areal 1919-1938. [4 pakker]
 Landbrugets investeringer, edb-udskrifter (tælling 1630) 1960-1970.
 [2 pakker]
 Landbrugets investeringer, indberetningsskema (tælling 1630) 1969-1970.
 [7 pakker]
 Landbrugets kreditforhold 1954. [30 pakker]
 Landbrugs- og gartneritælling (tælling 1300) 1980. [343 pakker]
 Landbrugsmaskiner 1944. [213 pakker]
 Landbrugstælling 1939-1959. [Omfatter tællingerne 1939, 1949 og 1959. 255
 pakker]
 Landbrugstælling, amtsvis 1938. [47 pakker]
 Landbrugstælling, B-Ejendomme, alle kommuner (tælling 1300) 1970.
 [2 pakker]
 Landbrugstælling, total landbrug (tælling 1300) 1970. [Omfatter landbrugs-
 tællingens A2-skemaer. 87 pakker]
 Lister vedrørende det besåede areal 1861-1876. [Arealtællingerne:
 212 pakker]
 Lister vedr. kreaturhold 1861-1881. [Kreaturtællingerne: 214 pakker]
 Maskinstationer i landbruget 1950. [4 pakker]
 Maskinstationer, skema A 2 (tælling 1400) 1970. [2 pakker]
 Opgivelser angående hedeopdyrkning 1855-1864. [½ pakke]
 Pelsdyrhold 1958. [2 pakker]
 Rug og hvede 1939. [31 pakker]
 Skemaer vedr. landbrugets gæld mv. pr. 15. juli 1937. [248 pakker]
 Statshuse 1900-1905. [Indberetninger om statshusmandsbrug: 3 pakker]
 Statshusmandsbrug (oprettet fra 1903) 1900-1925. [12 pakker]
 Svinetælling 1970-1971 (tælling 1500). [41 pakker]
 Tabellariske fortegnelser over større landejendomme 1850. [8 pakker]

11 arkivpakker udgør normalt en hyldemeter.

Summary

In recent years the state archives in Denmark have engaged in extensive database registration of their collections. It is hoped that this will lead to the use of far more types of records in research than has previously been the case. One of the great archive foundations that has been far from exploited as it deserves is the archive of Statistics Denmark, which also includes records from its three

precursor authorities, the Danish Bureau of Statistics (1850-95), the Danish State Bureau of Statistics (1896-1913) and the Department of Statistics (1913-66). The statistical authorities have supplied a total of between two and three shelf-kilometres of records to the National Archives, and these are distributed over several hundred series of records. However, it should also be noted that there has been very considerable discarding of material prior to delivery to the records authority. The argument for this was presumably normally that the material had already undergone thorough statistical processing, and that the most important results had been published. In many cases, indeed, the researchers can easily manage with the many tables in *Statistisk Årbog* (Yearbook of Statistics) and other publication series. But even such detailed and fine-meshed statistical analyses are unable to pass on the original material's myriad of information about the individuals and production units. It is therefore pleasing that so many census lists have survived despite everything. This is true not least of agriculture, which is indisputably the sector that has been the object of the most comprehensive interest from the statisticians.

The article has the aim of providing an introduction to some of the most important statistical records viewed from the perspective of agrarian history. I have focused in particular on area and livestock censuses carried out approximately every five years since 1861, and their successors, the general agricultural censuses that were introduced in 1920 and then conducted every year until 1984. While original charts have only been preserved from a few of these censuses, they provide a highly detailed picture of the crop and livestock production in all Danish villages and rural parishes, and for recent years there is also much useful information on the use of machinery and manpower.

The statistical authorities have also conducted a wealth of isolated studies. Many of these were conducted at the request of Parliament or the agricultural organizations, which wished to delve into a particular issue. In the article I point to a number of interesting record series that were created to meet these needs – among other things, charts with information on rural workers and their dwellings, livestock holdings and incomes in 1899, reports on state smallholders' financial situation from 1905 until c. 1925, forms with information on 58 different kinds of machines etc. in the agricultural machinery census of 1944, and responses to questionnaires on debt in agriculture in 1937 and its credit status in 1954.

I hope that the article can serve as an inspirational catalogue that will contribute to a broader understanding of the records in Statistics Denmark. Many of the source sets of the statistical administration are characteristic in containing, at one or more junctures, a large amount of important information about all – or at least most – of the individuals or properties that are in focus in the census in question. For that reason the records of Statistics Denmark can form the basis

for a large number of synchronic and diachronic analyses of agrarian society. In the article I have exemplified this with some analyses of market-town farming in 1861 and 1949 on the basis of area, cattle and farm censuses from these years.

Forfatter

Jørgen Mikkelsen, født 1959, ph.d., arkivar og seniorforsker, Statens Arkiver. Har især forsket i dansk og international byhistorie, men også beskæftiget sig med bl.a. landbrugs-, rets-, administrations-, social-, medicin- og uddannelseshistorie. Mange artikler, deriblandt ”De rige bønder og formueskatten”, Bol og By 1997.